

**ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΤΟΜΙΚΟΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ
ΚΑΙ
Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ**

Μελέτη του CYRIL BAILEY

**Ζ. ΟΙ ΚΟΣΜΟΙ ΚΑΙ Ο
ΚΟΣΜΟΣ ΜΑΣ**

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2021

Z. ΟΙ ΚΟΣΜΟΙ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΜΑΣ

[359] Η κοσμογονία του Επίκουρου δεν δείχνει κάποια πολύ μεγάλη πρωτοτυπία. Περιορίζεται στο μεγαλύτερο μέρος να υιοθετεί τις θεωρίες των Ατομικών Φιλοσόφων, τροποποιώντας και επεκτείνοντας εδώ και εκεί, και διαμαρτυρόμενος περιστασιακά ενάντια σε μια ιδέα την οποίαν θεωρεί αυθαίρετη ή σε διαμάχη με την μαρτυρία των αισθήσεων. Πρέπει να γίνει εξαίρεση στον τομέα της αστρονομίας, όπου η αυστηρή χρήση των αρχών του Κανονικού οδηγεί είτε σε εκπληκτικά συμπεράσματα είτε σε περίεργη αναστολή κρίσης, η οποία δικαιώνει περισσότερο την ικανότητα του Επίκουρου για συνέπεια παρά την ικανότητα του για κριτική. Για τα λοιπά δεν υπάρχουν πολλά τα οποία είναι νέα για το χρονικό, αλλά οπωσδήποτε μια μεγαλύτερη ενότητα αντίληψης από αυτή που μπορεί να εξάγεται από τις διάσπαρτες μαρτυρίες για τις θεωρίες του Λεύκιππου και του Δημόκριτου.

Ο Επίκουρος ξεκινά με την αντίληψη ενός άπειρου σύμπαντος¹, δηλαδή, χώρου ο οποίος απλώνεται για πάντα σε κάθε κατεύθυνση, και σε κάθε μέρος του άτομα τα οποία κινούνται και συγκρούονται. Κατά καιρούς, μετά από πολλές άκαρπες προσεγγίσεις και συνδυασμούς, τα άτομα σε κάποιο μέρος του χώρου θα σχηματίσουν έναν κόσμο (*κόσμος*): «Γιατί αληθινά οι πρώτες αρχές των πραγμάτων δεν έχουν τοποθετήσει τον εαυτό τους κάθε μια στη σειρά της, σύμφωνα με κάποιο σχέδιο και κάποιο σοφό νου, ούτε συμφώνησαν μεταξύ τους τι κινήσεις θα πρέπει να κάνει η καθεμία. Αλλά επειδή πολλές από αυτές πέρασαν μες στην απεραντοσύνη από αλλαγές πολλών ειδών, και μετατοπίζονταν μέσα στον άπειρο χρόνο και δέχονταν απανωτά κτυπήματα, δοκιμάζοντας κάθε είδους κινήσεις και συνδυασμούς, καταλήγουν στους μεγάλους εκείνους σχηματισμούς σαν αυτούς από τους οποίους δημιουργείται και συγκρατείται ο κόσμος μας των πραγμάτων»². Η τελεολογία εξαιρείται από την πρώτη στιγμή: δεν υπάρχει σχέδιο, δεν υπάρχει αποστολή μερών και λειτουργιών, δεν υπάρχει συνειδητή οργάνωση: μόνο η μακρά διαδοχή γεγονότων, που οφείλονται σε κινήσεις και κτυπήματα, τα οποία αναπόφευκτα καταλήγουν περιστασιακά στον σχηματισμό ενός κόσμου όπως αυτός που γνωρίζουμε.

[360] Τι είναι με αυτή την έννοια ένας κόσμος; Χοντρικά, γνωρίζουμε ότι για τον Επίκουρο, όπως για όλους τους παλαιότερους κοσμολόγους σημαίνει ένα σύστημα που περιλαμβάνει τη γη, και ουράνια σώματα με καθορισμένα όρια και καθορισμένο σχήμα. Αλλά ευτυχώς έχει διασωθεί ένα ορισμός του ίδιου του Επίκουρου³ ο οποίος περιέχει πολλά σημεία ενδιαφέροντος:

¹ Δες Κεφαλ. Γ', σελ. 296 ff.

² Λουκρ. i 1021-8.

³ Επικ. ii, παρ. 88. Τείνω να θεωρήσω τον ορισμό σαν συνδυασμό από διάφορες επικούρειες πηγές, αλλά εδώ δεν φαίνεται να υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι μπήκε μαζί από κάποιον άλλον εκτός από τον συντάκτη της Δεύτερης επιστολής και συνεπώς δεν υπάρχει λόγος να

Κόσμος είναι κάποια περιοχή του ουρανού που περικλείεται από όρια, που περιέχει άστρα και γη και όλα τα ουράνια φαινόμενα, και όταν αυτός διαλυθεί όλα όσα βρίσκονται μέσα του θα περιπέσουν σε σύγχυση, δηλαδή είναι ένα τμήμα αποκομμένο από το άπειρο σύμπαν, που καταλήγει σε καθορισμένο όριο αραιό ή πυκνό, που είτε περιστρέφεται είτε μένει ακίνητο και έχει σχήμα στρογγυλό ή τριγωνικό ή οποιοδήποτε άλλο σχήμα.

Να σημειώσουμε πρώτα τη γενική ομοιότητα αυτού του ορισμού με την περιγραφή κάθε κανονικού ατομικού συμπλέγματος⁴. Ένας κόσμος δεν είναι κάτι περισσότερο από κάθε μικρότερο «πράγμα» είναι μόνο μια ένωση ατόμων: είναι μια «περιοχή (περιοχή) του ουρανού» με καθορισμένο όριο ή «κέλυφος», το οποίο μπορεί να έχει πολύ διαφορετικά σχήματα και διαφορετική πυκνότητα υφής -με άλλα λόγια, όπως πάντοτε, πρέπει να υπάρχει η «περιπλοκή» των ατόμων εξωτερικά, που μπορεί να συγκρατήσει το σύμπλεγμα μαζί και να φυλακίζει τα μυριάδες άτομα μέσα του, τα οποία με τα διαφορετικά σχήματα τους, τις διατάξεις, και τις κινήσεις συνιστούν τα συστατικά μέρη του κόσμου. Επιπλέον, πρέπει να είναι *concilium*, ένας οργανισμός ανεξαρτήτων μερών: «η διάλυση του θα προκαλέσει» την ατομική διάλυση κάθε μέρους του: όταν μέσω της διεργασίας της φθοράς και του «αρκετά ισχυρού» κτυπήματος του έχει χωριστεί, πρέπει, όπως κάθε άλλο πράγμα, να λύσει τα συστατικά του μέρη στα αρχικά του άτομα. Η αντίληψη είναι γιγαντιαία, αλλά γίνεται ευκολότερη στην φαντασία όταν θυμηθούμε ότι ο Επίκουρος δεν είχε καθόλου την έννοια της μεγάλης έκτασης του ουρανού και της απόστασης ανάμεσα σε ένα ουράνιο σώμα και ένα άλλο, και αντιλαμβανόταν τον «κόσμο μας» σαν ένα συγκριτικά μικρό πράγμα.

Το δεύτερο μισό του ορισμού κάνει σαφές ότι ο Επίκουρος [361] δεν αντιλαμβανόταν τον «κόσμο μας» σαν μοναδικό, αλλά μόνο σαν ένα από ένα είδος, το οποίο θα μπορούσε να εμφανίσει πολλές ποικιλίες σχήματος και διάταξης. Και πράγματι υπάρχει επαρκής μαρτυρία ότι υποστήριζε την παραδοσιακή ατομική άποψη ότι οι κόσμοι είναι άπειροι σε αριθμό. Η Επιστολή προς Ηρόδοτο⁵ είναι σαφής στη δήλωση της και τις αιτίες:

Ομοίως, υπάρχουν άπειροι κόσμοι, άλλοι μεν όμοιοι με τον δικό μας και άλλοι που διαφέρουν από αυτόν. Επειδή καθώς τα άτομα είναι άπειρα σε αριθμό, όπως έχει ήδη αποδειχθεί, μεταφέρονται στις πιο μακρινές αποστάσεις στο διάστημα. Επειδή αυτά τα άτομα, που έχουν τέτοια φύση ώστε να δίνουν γέννηση σε έναν κόσμο ή να τον συντηρούν, δεν εξαντλούνται από τον σχηματισμό ενός μόνο κόσμου ή περισσοτέρων σε περιορισμένο αριθμό, ούτε από όλους αυτούς τους κόσμους που μοιάζουν μεταξύ

ακολουθήσουμε τον Usener στην απόρριψη μερών ως επεξηγήσεις. Δες τις σημειώσεις μου στο απόσπασμα.

⁴ Δες σελ. 341.

⁵ Παρ. 45.

τους, ούτε από όλους εκείνους που διαφέρουν από αυτούς τους τελευταίους. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει πουθενά κανένα εμπόδιο στην ύπαρξη μιας απειρίας κόσμων.

Έτσι η απειρία των κόσμων είναι πρακτικά άμεσο συμπέρασμα από την απειρία του σύμπαντος. Υπάρχει αμέτρητος αριθμός ατόμων που ταιριάζουν για τον σχηματισμό των κόσμων και μια άπειρη έκταση χώρου για αυτά ώστε να συγκεντρώνονται μέσα σε αυτόν⁶: είναι παράλογο λοιπόν να υποθέσουμε ότι σε ορισμένο χρόνο και σε ορισμένα μέρη δεν συγκεντρώνονται και δεν σχηματίζουν άλλους κόσμους όπως έχουν σχηματίσει τους δικούς μας. Το επιχείρημα είναι χαρακτηριστικά επικούρειο: δεν υπάρχει τίποτα στα φαινόμενα που να διαψεύδει την υπόθεση, μπορεί λοιπόν να συμπεράνουμε ότι είναι αληθινή. Αυτές τις αποδείξεις τις επαναλαμβάνει ο Λουκρήτιος και τις αναλύει και προσθέτει το περίεργο επιχείρημα ότι τίποτα από αυτά που γνωρίζουμε δεν είναι μοναδικό, αλλά πάντοτε ένα από ένα είδος⁷, υπάρχει περίπου ένα ίσος αριθμός πραγμάτων κάθε είδους: είναι συνεπώς πιθανόν να υπάρχουν αναρίθμητοι άλλοι κόσμοι στο άπειρο σύμπαν, και όχι μόνο ο δικός μας. Ανάμεσα σε αυτούς τους άπειρους κόσμους μπορεί να υπάρχουν σημαντικές διαφορές στη δομή τους. Το εξωτερικό τους «κέλυφος» μπορεί να διαφέρει σε πυκνότητα και μπορεί να είναι είτε αραιό, όπως το *flammantia moenia*⁸ του ίδιου του κόσμου μας, ή με πιο πυκνό και πιο στερεό σχηματισμό. Μπορεί να περιστρέφονται, όπως φανταζόμαστε ότι κάνει ο κόσμος μας, ή να παραμένουν [362] ακίνητοι. Μπορεί επίσης να υπάρχουν μεγάλες ποικιλίες στο σχήμα ανάμεσα στους κόσμους⁹. Μπορεί να είναι «στρογγυλοί» (*στρογγύλοι*)¹⁰, ή μάλλον «σφαιρικοί» (*σφαιροειδείς*)¹¹, ή ελλειπτικοί – «με σχήμα αβγού» - (*ώοειδείς*)¹², ή ακόμη «τριγωνικοί» (*τρίγωνοι*)¹³, με το οποίο προφανώς ο Επίκουρος εννοεί «πυραμιδοειδείς». Εάν κάποιο σχήμα οτιδήποτε και αν θεωρείτο δυνατόν είναι αμφίβολο: το κείμενο της δεύτερης επιστολής φαίνεται να το βεβαιώνει¹⁴, αλλά διαψεύδεται από το σχόλιο στην πρώτη¹⁵, το οποίο έχει πιθανόν σχεδόν ίση αξία. Το θέμα δεν είναι σοβαρό, επειδή σε κάθε περίπτωση είναι μόνο η λεπτομερής ανάπτυξη μιας ιδέας που είναι κληρονομημένη από τους Ατομικούς φιλοσόφους. Τελικά ανάμεσα στους διάφορους κόσμους οι

⁶ Αυτό το σημείο προστίθεται από τον Λουκρήτιο ii 1053-5, είναι αναγκαίο βήμα στο επιχείρημα και μπορεί να έχει ξεφύγει τυχαία στην Επιστολή προς Ηρόδοτο.

⁷ ii 1077-89. Για αυτή την περίεργη ιδέα της ίσης κατανομής των πραγμάτων (*ίσονομία*) η οποία εμφανίζεται από καιρού εις καιρόν στον Λουκρήτιο δεξ Κεφ. Θ', σελ. 461-7, και Giussani, *Stud. Lucr.* pp 245 ff.

⁸ Λουκρ. i 73.

⁹ Δες Επικ. i, παρ. 74, *ἔτι δὲ καὶ τοὺς κόσμους οὔτε ἑξ' ἀνάγκης δεῖ νομίζειν ἓνα σχηματισμὸν ἔχοντας.*

¹⁰ Επικ. ii, παρ. 88.

¹¹ Σχόλιο στο Επικ. i, παρ. 74.

¹² Ομοίως

¹³ Επικ. ii, παρ. 88.

¹⁴ Παρ. 88 ἢ οἶαν δὴ ποτε <ἔχουσα> περιγραφῆν.

¹⁵ Οὐ μέντοι πᾶν σχῆμα ἔχειν, Σχόλιο στο 1, παρ. 74.

οποίοι έχουν τη θέση τους στον άπειρο χώρο, βρίσκονται «μετακόσμια» (μετακόσμια) με μεγαλύτερο ή μικρότερο μέγεθος, τα οποία είναι σημαντικά εν μέρει επειδή παρέχουν πεδία για τη δημιουργία νέων κόσμων¹⁶, εν μέρει επειδή επιλέχθηκαν από τον Επίκουρο σαν η έδρα των αδιατάρακτων κατοικιών των θεών¹⁷.

Περισσότερο ενδιαφέροντα προβλήματα συνδέονται με την τρέχουσα διεργασία της δημιουργίας ενός κόσμου, επειδή εδώ ο Επίκουρος φαίνεται οριστικά να απομακρύνεται από τους προδρόμους του. Ο Λεύκιππος¹⁸, θα θυμόμαστε, είχε την ιδέα ενός στερεού *plenum* ύλης τοποθετημένου σε ένα άπειρο κενό, η δημιουργία του κόσμου συντελέσθηκε όταν κατά καιρούς μια μάζα ατόμων όλων των ειδών έπεφτε από το *plenum* μέσα σε «μεγάλο κενό», όπου έφτανε σε μια δίνη και σταδιακά εξελισσόταν σε κόσμο. Αυτή την έννοια ο Επίκουρος¹⁹ την απορρίπτει περιφρονητικά: ένας κόσμος θα δημιουργηθεί «σε τόπο με πολύ κενό (έν πολυκένω τόπω), και όχι σε έναν μεγάλο άδειο χώρο, αρκετά κενό, όπως λένε μερικοί». Η διαφορά στις δυο περιγραφές προκύπτει φυσικά από τη βασική ασυμφωνία των δυο αντιλήψεων για το [363] σύμπαν: για τον Λεύκιππο όλα αυτά που δεν ήταν κατηλημένα είτε από υπάρχοντες κόσμους είτε από το αρχικό *plenum* ήταν αναγκαστικά «αρκετό κενό», ενώ για τον Επίκουρο, ο οποίος σκεφτόταν τα ιδιαίτερα άτομα να κινούνται παντού στον άπειρο χώρο, δεν υπήρχε τέτοιο πράγμα: αλλά ένας κόσμος θα σχηματιζόταν φυσικά σε τόπο όπου δεν υπήρχε ήδη μεγάλη συσσώρευση ατόμων, σε μέρος με «πολύ κενό». Η περιφρόνηση του είναι ίσως πιο δικαιολογημένη απ' ότι συνήθως, επειδή η δική του θεωρία είναι πράγματι λιγότερο αυθαίρετη και απίθανη. Σύντομα μετά από αυτό γυρίζει προς τον Δημόκριτο²⁰, ο οποίος πίστευε όπως ο ίδιος ο Επίκουρος στα διασκορπισμένα άτομα στο άπειρο σύμπαν, αλλά υποστήριζε ότι συγκεντρώνονταν σε μια δύνη από αναγκαιότητα και έτσι σχηματίζονταν σε κόσμο, ο οποίος, καθώς εξακολουθούσε να περιστρέφεται, αυξανόταν σταθερά με συσσωρεύσεις από έξω, μέχρις ότου γινόταν τόσο μεγάλος ώστε συγκρούστηκε με άλλο κόσμο και μετά καταστράφηκε. Εναντία σε αυτές τις έννοιες ο Επίκουρος ακόμη μια φορά εξεγείρεται²¹, είναι αμέσως φανταστικές και δεν δικαιολογούνται από τη μαρτυρία των φαινομένων:

Επειδή δεν είναι απλά αρκετό να γίνει μόνο μια συνάθροιση ατόμων ούτε μια δίνη να μπει σε κίνηση και τίποτα παραπάνω, όπως απλά φαντάζονται κάποιοι, από ανάγκη,

¹⁶ Επικ. ii, παρ 89 <έν> μετακοσμιω, ἃ λέγομεν, μεταξύ κόσμων διάστημα.

¹⁷ Ιππ. Φιλοσοφ. 22 3, U 359. Καθῆσθαι γὰρ τὸν θεὸν ἐν τοῖς μετακοσμίσις οὕτω καλουμένοις ὑπ'αὐτοῦ. Δες Κικερ. *De Nat. Deor.* i 8 18 ex Epicuri intermundiis, και δεσ Κεφαλ. Θ' σελ. 467.

¹⁸ Δες Μέρος Α'. Κεφαλ. Β', παρ. 3, σελ. 92.

¹⁹ Επικ. ii, παρ. 89.

²⁰ Δες Μέρος Α', Κεφαλ. Γ', παρ.4.

²¹ Παρ. 90

σε κενό χώρο στον οποίο ενδέχεται να δημιουργηθεί ένας κόσμος, ούτε μπορεί ο κόσμος να αυξάνεται μέχρις ότου να προσκρούσει σε έναν άλλο κόσμο, όπως λέει κάποιος από τους καλουμένους φυσικούς φιλοσόφους. Επειδή αυτό αντιμάχεται τα φυσικά φαινόμενα.

Τα σημεία είναι σαφή: μόνο η συνάθροιση των ατόμων (*άθροισμός*) δεν είναι αρκετή, πρέπει να είναι άτομα με κατάλληλα σχήματα, που συναντώνται με κατάλληλους τρόπους και είναι ικανά να κάνουν τις απαιτούμενες κινήσεις²². Η δύνη που μπαίνει σε κίνηση από «ανάγκη» είναι μόνο τέχνασμα: εκτός εάν προέκυψε φυσικά από προηγούμενες κινήσεις δεν δημιουργήθηκε από «ανάγκη», ή διαφορετικά η «ανάγκη» είναι μια πολύ αυθαίρετη δύναμη²³. Τέλος, τα φαινόμενα δεν υποστηρίζουν καθόλου την έννοια της σταδιακής «μεγέθυνσης» των κόσμων και των συγκρούσεων τους με άλλους κόσμους: η διεργασία της καταστροφής, όπως την βλέπουμε σε άλλα πράγματα, είναι πράγματι μαρτυρία ενάντια σε αυτή την πεποίθηση²⁴.

[364] Η ίδια η περιγραφή του Επίκουρου²⁵, η οποία αντιτίθεται σε αυτές τις θεωρίες που έχουν απορριφθεί, εκτίθεται πολύ σύντομα, και θα ήταν σκοτεινή, εάν δεν είμασταν ικανοί να την ερμηνεύσουμε με την πολύ ενισχυμένη και εξαιρετικά παραστατική περιγραφή του Λουκρήτιου²⁶. « ένας κόσμος μπορεί να γεννηθεί είτε μέσα σε άλλο κόσμο²⁷ και σε ένα μετακόσμιο, όπως ονομάζουμε το διάστημα ανάμεσα στους κόσμους... αυτό συμβαίνει όταν κάποια κατάλληλα σπέρματα ξεχύνονται από έναν κόσμο ή μετακόσμιο, ή ακόμη από περισσότερους κόσμους: λίγο-λίγο δημιουργούν ενώσεις (*προσθέσεις*) και διαρθρώσεις (*διαρθρώσεις*) και μετατοπίσεις (*μεταστάσεις*) προς άλλο χώρο, εάν τύχει, και παράγουν ποτίσματα (*έπαρδεύσεις*) από τα κατάλληλα υλικά, μέχρι την περίοδο της κατάστασης ολοκλήρωσης και σταθεροποίησης, η οποία διαρκεί για όσο χρόνο τα θεμέλια, που έχουν τεθεί, είναι ικανά να δεχθούν ενώσεις». Η ιδέα λοιπόν είναι της συγκέντρωσης όχι μόνο τυχαίας ένωσης ατόμων, αλλά, κάτι το οποίο πρέπει να συμβαίνει πολύ περισσότερο σπάνια, των κατάλληλων «σπερμάτων»²⁸ είτε στον χώρο που καταλαμβάνει ένας κόσμος σε φθορά ή σε κάποιο χώρο που προς το παρόν δεν καταλαμβάνεται από κάποιο κόσμο. Κατ' αρχήν όλα είναι χάος²⁹ και σύγχυση, και κατόπιν μια τριπλή διεργασία λαμβάνει χώρα που παρουσιάζεται στην περιγραφή του Επίκουρου με τις τρεις μάλλον ασαφείς λέξεις «*προσθέσεις, διαρθρώσεις, μεταστάσεις*», αλλά που ερμηνεύονται πλήρως στο παράλληλο απόσπασμα στον Λουκρήτιο: «Κατόπιν διαχωρίστηκαν από

²² Λουκρ. v 442 *motus inter sese dare convenientis*.

²³ Δες Μέρος Α', Κεφάλ. Γ', παρ. 4, σελ. 138 ff.

²⁴ Δες Λουκρ. ii 1105-74, και δεσ σελ. 352.

²⁵ Επικ. ii, παρ 89.

²⁶ v 416-508, δεσ επίσης ii 1105-74.

²⁷ Πολύ περίεργη έννοια: δεσ την σημείωσή μου στο απόσπασμα

²⁸ Δες σελ. 363, και δεσ Επικ. i, παρ. 73, *ἐκ συστροφῶν ἰδίων*.

²⁹ Λουκρ. v 432-42.

τη μάζα³⁰ αυτή διάφορα μέρη, και άρχισαν να συνταιριάζονται (*προσθέσεις*) τα όμοια με τα όμοια και να ξεχωρίζουν τον κόσμο, να διαμοιράζουν τα κύρια μέλη του (*membraque dividere*, σαφώς μετάφραση του *διαρθρώσεις*) και να βάζουν σε τάξη, δηλαδή να περιγράφουν τη γη από τον μεγάλο ουρανό και τη θάλασσα ξεχωριστά, έτσι ώστε να μπορεί να απλώνεται με το υγρό της ξεχωριστά, και με τον ίδιο τρόπο οι φωτιές του ουρανού μόνες τους, καθарές και ξεχωριστά». Είναι η παλαιά κοσμολογική ιδέα του «διαχωρισμού των αντιθέτων» και της ένωσης του όμοιου με το όμοιο, που στο ατομικό της πλαίσιο προκαλεί την μετάβαση του ατομικού πυρήνα σε σύνθετο σχηματισμό των «στοιχείων». Και μετά ακολουθεί [365] το τρίτο στάδιο (*μεταστάσεις*): το πιο βαρύ υλικό της γης «συναθροίζονταν στο κέντρο και έπιαναν τους χαμηλότερους τόπους»³¹: τα ελαφριά σπέρματα³² σπρώχνονται προς τα έξω και υψώνονται για να σχηματίσουν τον ουρανό και τα ουράνια σώματα, και ανάμεσα τους τα σπέρματα του ενδιάμεσου βάρους σχηματίζουν τη θάλασσα η οποία βρίσκεται πάνω από τη γη³³. Όλο και περισσότερο τα στοιχεία ξεχωρίζουν το ένα από το άλλο, ο ήλιος, η σελήνη, και τα άστρα δημιουργούνται στους ουραμούς³⁴, και η γη βυθίζεται στις πεδιάδες ή ανυψώνεται στα βουνά³⁵, και η θάλασσα σχηματίζεται πάνω από χαμηλά μέρη της γης. Τελικά ο κόσμος παίρνει την όψη που γνωρίζουμε³⁶. Η γενική ιδέα ακολουθεί τις παραδοσιακές γραμμές, αλλά έχει πιο προσεκτικά μελετηθεί και έχει εκφραστεί με εξαιρετική δραματική δύναμη από τον μεγάλο Ρωμαίο ποιητή.

Ο Επίκουρος φαίνεται να έχει αισθανθεί τη δυσκολία υιοθετώντας αυτή την παραδοσιακή περιγραφή στις δικές του αντιλήψεις. Το βαρύ υλικό της γης λέγεται ότι «συναθροίζεται στο κέντρο και έπιανε τους χαμηλότερους τόπους». Αυτή είναι η παραδοσιακή γλώσσα της «δίνης»³⁷ στην οποίαν τα μεγαλύτερα και τα πυκνότερα σώματα ενώνονται στο κέντρο, όπου υπάρχει μεγαλύτερη αντίσταση στην περιστροφή: από την άποψη της περιστρεφόμενης σφαίρας το κέντρο μπορεί φυσικά να αναφέρεται σαν «ο χαμηλότερος τόπος». Ο Επίκουρος είχε γενικά αποδεχθεί την αντίληψη της «δίνης», και θα μπορούσε καλά να έχει αρκεστεί να την ακολουθήσει σε αυτό το σημείο. Και στα δικά του τα κείμενα δεν υπάρχει ίχνος δισταγμού, αλλά ένα περίεργο απόσπασμα στον Λουκρήτιο δείχνει μια δυσκολία³⁸. Μπορεί λογικά να υποτεθεί ότι ο Επίκουρος, έχοντας υιοθετήσει το βάρος ως μία από τις βασικές ιδιότητες και των ατόμων και των σωμάτων, τώρα αισθανόταν κάποιον δισταγμό διατυπώνοντας ότι τα

³⁰ 443-8.

³¹ 449-51

³² 453-70 *expressa* στον Λουκρήτιο αντιπροσωπεύει την *έκθλιψις* των Ατομικών.

³³ 480-91.

³⁴ 471-9.

³⁵ 492-4.

³⁶ Η συνολική περιγραφή μπορεί να συγκριθεί με την σκόπιμα επικούρεια περιγραφή της δημιουργίας του κόσμου στο έργο *Εκλογές VI*, από τον Βιργίλιο.

³⁷ Δες Μέρος Α', Κεφαλ. Γ', παρ. 4.

³⁸ v 534-63.

βαρύτερα σώματα συναθροίζονταν στο κέντρο του κόσμου και παρέμεναν εκεί. Οπωσδήποτε ο Λουκρήτιος ενδιαφέρεται να εξηγήσει πως μπορεί να γίνει αυτό. Εάν, υποστηρίζει, η γη γινόταν βάρος άμεσα στον αέρα κάτω από αυτήν, [366] ο αέρας θα ήταν χωρίς αμφιβολία ανίκανος να στηρίξει το βάρος της και θα βυθιζόταν: αλλά το γεγονός είναι ότι η γη βαθμιαία «λιγοστεύει»³⁹ από κάτω σε μια «δεύτερη φύση», που δρα ως σύνδεσμος ανάμεσα στη γη και στον αέρα και σχηματίζει, όπως ήταν, ένα είδος ελατήριο που στηρίζει τη γη: «η γη λοιπόν δεν ήρθε ξαφνικά από κάπου αλλού σαν ξένο σώμα, και έπεσε από αλλού πάνω σε ξένο αέρα, αλλά γεννήθηκε με αυτόν από την πρώτη αρχή του κόσμου, και αποτελεί ένα ορισμένο μέρος του, όπως είναι για μας τα μέλη του σώματος μας»⁴⁰. Η ιδέα από πρώτη άποψη φαίνεται να είναι φανταστική, άλλο ένα αδύναμο κόλπο να ξεφύγει από την δυσκολία. Αλλά εάν την παρατηρήσουμε πιο προσεκτικά κάτω από το φως της φρασεολογίας και της περιγραφής του Λουκρήτιου, δεν υπάρχει τίποτα το αντιφατικό με τις κύριες αρχές του συστήματος. Είναι λάθος από την επικούρεια άποψη να θεωρούμε τη γη και τον αέρα και την «δεύτερη φύση» σαν εντελώς ανεξάρτητες οντότητες (*aliena*): είναι όλες στην πραγματικότητα μέρη ενός μεγάλου *concilium* του κόσμου, συνδεδεμένες ως μέρη του ίδιου σώματος και που αναπτύσσονται μαζί. Με τον ίδιο τρόπο, ο Λουκρήτιος υποστηρίζει⁴¹, ότι ο κάθε άνθρωπος δεν αισθάνεται ότι τον βαραίνουν το κεφάλι του και τα γόνατα, αν και τα ίδια είναι μέλη που έχουν βάρος, και «η δύναμη της ψυχής, αν και τόσο λεπτή από τη φύση της»⁴², μπορεί λόγω αυτής στενής ένωσης, να σηκώνει ολόκληρο το βάρος του σώματος μας όταν πηδάμε. Όπως ακριβώς πιο πάνω⁴³ η γη συνδέεται βαθμιαία με τον ουρανό μέσα από τον ενδιάμεσο σύνδεσμο της ατμόσφαιρας, έτσι είναι με τον αέρα από κάτω μέσω της ενδιάμεσης ύλης. Ο Επίκουρος είχε ως ένα βαθμό δημιουργήσει την δική του δυσκολία, αλλά την έλυσε ευρηματικά πάνω στις δικές του γραμμές.

Ένας κόσμος από τη στιγμή που έχει δημιουργηθεί, η ιστορία του σαν σύνολο δεν είναι πολύ διαφορετική από αυτήν κάθε άλλου *concilium*. Περιβάλλεται εξ αρχής από χώρο μέσα στον οποίο κινούνται συνεχώς προς αυτόν αμέτρητα άτομα από όλες τις κατευθύνσεις. Πολλά από αυτά θα εισέλθουν στον κόσμο και θα ενωθούν με αυτόν. Αυτό συμβαίνει ειδικά στα πρώιμα στάδια της ανάπτυξης του: είναι [367] «ποτίσματα»⁴⁴ από τα κατάλληλα άτομα» τα οποία τρέφουν τον κόσμο στα διάφορα μέλη του «μέχρι να καταλήξουν σε κατάσταση ολοκλήρωσης και σταθεροποίησης», δηλαδή, όπως εξηγεί ο Λουκρήτιος⁴⁵, για όλο το χρόνο που ο κόσμος δέχεται περισσότερα από αυτά που χάνει και

³⁹ 535-8.

Evanescere paulatim et decrescere pondus
Convenit, atque aliam naturam subter habere
Ex ineunte aevo coniunctam atque uniter aptam
Partibus aeriis mundi quibus insita vivit.

⁴⁰ 546-49.

⁴¹ 540-5

⁴² 556-63

⁴³ 550-3.

⁴⁴ Επικ. ii, παρ. 89 *έπαρδεύσεις*.

⁴⁵ ii 1105-30

συνεπώς αναπτύσσεται. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ακόμη και τα άτομα που δεν μπορούν να εισέλθουν στο *concilium*, μπορούν όμως να παίξουν το μέρος τους κρατώντας τον κόσμο ενωμένο, επειδή μπορούν να κτυπούν πάνω στο εξωτερικό του κέλυφος⁴⁶, εμποδίζοντας τα άτομα τα οποία τείνουν να βγουν έξω από αυτό και κρατώντας το σύνολο στο σχήμα του. Αλλά εν τω μεταξύ ακόμη και από την αρχή υπάρχει τάση των ατόμων να διαφεύγουν από το *concilium* και να βγαίνουν έξω στο κενό, απομακρυνόμενα σε επαπτόμενη από τις συγκρούσεις τους. Και βαθμιαία η αναλογία των ατόμων που εισέρχονται γίνεται μικρότερη σε σύγκριση με αυτά που απομακρύνονται, μέχρις ότου τελικά η απώλεια αρχίζει να παίρνει το πάνω χέρι ξανά, και η φθορά εδραιώνεται. Τότε τα άτομα κτυπώντας από έξω δεν μπορούν πλέον να εμποδίσουν τη ροή, και τα κτυπήματα⁴⁷ τους από το να είναι πηγή δύναμης, γίνονται επίθεση στις «διαπλοκές» του κόσμου. Και έτσι λίγο-λίγο ο κόσμος αρχίζει να καταστρέφεται: τα «υποκείμενα θεμέλια» του δεν είναι πλέον ικανά να δεχθούν προσθήκες, η απώλεια γίνεται μεγαλύτερη και ακόμη μεγαλύτερη, τα εξωτερικά κτυπήματα έχουν μεγαλύτερο και ακόμη μεγαλύτερο καταστροφικό αποτέλεσμα. Τελικά ο μεγάλος οργανισμός διαλύεται και τα άτομα ακόμη μια φορά ελευθερώνονται για να περιπλανηθούν στο κενό ή να ενωθούν ίσως ξανά για το σχηματισμό κάποιου νέου κόσμου. ο Λουκρήτιος⁴⁸ επιμένει σε μεγάλη έκταση στην έσχατη καταστροφή των κόσμων, και υποστηρίζει, όπως κάνει⁴⁹, ότι ο κόσμος μας βρίσκεται ήδη στο δρόμο της φθοράς, παρακαλεί το οριστικό τέλος να μην έρθει στον καιρό του⁵⁰. Αυτή η τρομακτική σκέψη της τελικής διάλυσης του κόσμου ήταν ήδη παρούσα στην ατομική παράδοση⁵¹, αλλά εδώ μπορεί να θεωρηθεί ως μια ακόμη απόδειξη της σταθερής αντίληψης του Επίκουρου ενός ακόμη κόσμου όπως από κάθε άποψη ένα τέλειο, αν και γιγαντιαίο, παράδειγμα ενός ατομικού *concilium*.

Με τον λεπτομερή μηχανισμό του κόσμου μας, που δημιουργήθηκε με αυτό τον τρόπο, με τις κινήσεις και τις φάσεις των ουρανίων σωμάτων, με τα φαινόμενα του ουρανού (*μετέωρα*), τα σύννεφα, τη βροχή, τον κεραυνό, κλπ, [368] και η επικούρεια παράδοση ασχολήθηκε πάρα πολύ με ορισμένα αξιопερίεργα ανάμεσα στα γήινα φαινόμενα. Η Δεύτερη Επιστολή, αυτή προς Πυθοκλή, που αποδίδεται στον ίδιο τον Επίκουρο, αλλά πιο πιθανόν είναι αυθεντική συλλογή, είναι αφιερωμένη αποκλειστικά σε αυτά τα θέματα, και ο Λουκρήτιος στο πέμπτο και το έκτο βιβλίο του έχει περιλάβει τον μεγαλύτερο αριθμό από αυτά με την δύναμη της ποιητικής ενίσχυσης. Η μεγάλη πλειονότητα των ερμηνειών που προάγονται προέρχονται από τις υποθέσεις προηγούμενων φιλοσόφων⁵², όχι μόνο από τους Ατομικούς, αλλά από τους Ίωνες, τον Πυθαγόρα, τον Εμπεδοκλή, και τον Αναξαγόρα, και υπάρχουν λίγα

⁴⁶ Λουκρ. i 1042-4.

⁴⁷ ii 1144-5.

⁴⁸ v 64-109, 235-415.

⁴⁹ ii 1150-74.

⁵⁰ v 107.

⁵¹ Δες σελ. 148.

⁵² Δες σημειώσεις στον Επικ. ii.

πράγματα τα οποία είναι χαρακτηριστικά επικουρεία, εκτός από την περιστασιακή επεξεργασία μιας ιδέας όπως είναι αυτή της γένεσης της αστραπής ή του ατομικού μηχανισμού της δράσης του μαγνήτη. Δεν είναι συνεπώς ωφέλιμο να κάνουμε λεπτομερή ανάλυση αυτού του μέρους του επικουρείου συστήματος - αν και η μελέτη του περιέχει πολλά που έχουν από μόνα τους ενδιαφέρον- αλλά πρέπει να εξετασθεί με συντομία μέχρις εδώ καθώς προτείνει ή περιγράφει αρχές, οι οποίες συνδέονται πολύ στενά με την επικουρεία θεωρία της γνώσης και την αντίληψη του για τη φιλοσοφική διεργασία. Επειδή είναι σε αυτό το μέρος του έργου του περισσότερο από κάθε άλλο που αποκαλύπτεται η πρακτική αδυναμία της απόλυτης εμπιστοσύνης στην αισθητηριακή αντίληψη. Όταν μια «αισθησιοκρατική» θεωρία πρέπει να ασχοληθεί με γεγονότα, τα οποία είναι από μόνα τους προφανή αλλά εξαρτώνται από μακρινές και ανεπαίσθητες αιτίες, μπορεί να είναι στα χειρότερα της, επειδή δεν είναι επιτρεπτό να οπισθοχωρήσει εντελώς στην λογική, αλλά η ίδια η αίσθηση είναι ικανή να είναι μόνο ένας φτωχός οδηγός. Αποτελεί μεγάλη δικαίωση για τον Επίκουρο επειδή ακόμη και εδώ παρέμεινε αληθινός στις αρχές του και αντιστάθηκε στον πειρασμό να δογματίσει.

Πρώτον ποια είναι η στάση του Επίκουρου ως προς αυτό το συνολικό μέρος της έρευνας; Είχε πραγματικό ενδιαφέρον γι' αυτήν για χάρη της και απαιτεί από αυτήν τόσο ακρίβεια όση απαιτούσε για τις θεμελιώδεις υποθέσεις της ατομικής θεωρίας; Σε αυτά τα ερωτήματα δίδεται αρκετά σαφής απάντηση στην εισαγωγή της Επιστολής προς Πυθοκλή⁵³

Πρώτα απ' όλα δεν πρέπει να έχεις κατά νου ότι υπάρχει κάποιος άλλος σκοπός για τη γνώση για τα ουράνια φαινόμενα είτε αυτά θεωρούνται σε σχέση με τις άλλες φυσικές θεωρίες είτε αυτοτελώς, εκτός από την αταραξία και την απόκτηση μιας σταθερής πεποίθησης, όπως συμβαίνει και με τις άλλες γνώσεις. Και ούτε πρέπει να προσπαθούμε να [369] επιβάλουμε με τη βία μια απίθανη θεωρία, ούτε να επιζητούμε η θεωρία αυτών των φαινομένων να είναι σε όλα όμοια είτε με τη συζήτηση των θεωριών πάνω στα διάφορα είδη της ανθρώπινης ζωής, είτε με τη λύση των άλλων φυσικών προβλημάτων, όπως για παράδειγμα, ότι το σύμπαν αποτελείται από σώματα και από ανέγγιχτη φύση, ή ότι τα βασικά στοιχεία είναι άτμητα και όλα τα παρόμοια, που επιδέχονται μια και μοναδική εξήγηση που είναι σύμφωνη με τα φαινόμενα. Κάτι που δεν ισχύει για τα ουράνια φαινόμενα, τα οποία όμως επιδέχονται πολλαπλές αιτιολογήσεις ως προς τη γέννηση τους και πολλαπλές αιτίες ως προς τη φύση τους, που είναι όλες σύμφωνες με τις αισθήσεις.

Αυτό το απόσπασμά έχει μεγάλη σημασία για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίον χειρίζεται ο Επίκουρος τα αστρονομικά και να μετεωρολογικά φαινόμενα, επειδή δεν δείχνει μόνο τη διάθεση του νου με την οποία τα προσέγγισε, αλλά τη σχέση μεταξύ αυτού του μέρους της έρευνας του και του υπόλοιπου του συστήματος του. Ήταν κυρίως ηθικός δάσκαλος: το πρώτο του αντικείμενο ήταν να εξασφαλίσει για τη ζωή του ανθρώπου την ηδονή, την οποία ερμήνευε ως ελευθερία από την ταραχή (*άταραξία*). Ήταν βασικό για το σκοπό αυτό ο άνθρωπος να έχει ακριβή κατανόηση σε σχέση με τον τρόπο

⁵³ Παρ. 85, 86

ζωής του, και σε σχέση με την θεμελιώδη φύση του σύμπαντος. Πρέπει να γνωρίζει ότι ο κόσμος έχει στην ουσία καθαρά υλική συγκρότηση, και ότι οι ενέργειες του διευθύνονται γενικά από τη λειτουργία του φυσικού νόμου. Και επίσης στις λεπτομέρειες αυτές οι αρχές πρέπει να ακολουθούνται: ο μεγάλος εχθρός που πρέπει να αντιμετωπισθεί εδώ, όπως πάντα, είναι η θρησκεία: πρέπει να είναι γνωστά αρκετά για τη φύση και τις κινήσεις του ουρανίων σωμάτων, κλπ, για να είναι βέβαιος ότι τα δόγματα της θεολογίας είναι αβάσιμα. «Επιπλέον, δεν πρέπει να θεωρούμε ότι αυτά φαινόμενα⁵⁴ οφείλονται σε κάποιο ον που τα ελέγχει και τα ρυθμίζει, ή που τα έχει ρυθμίσει⁵⁵, ... ούτε πρέπει πάλι να νομίζουμε ότι τα ουράνια σώματα, που δεν είναι παρά φωτιά συσσωρευμένη σε μάζα, κατέχουν την μακαριότητα και ότι εκτελούν όλες αυτές τις κινήσεις από δική τους ελεύθερη βούληση». Πρέπει να απορρίψουμε, δηλαδή, και τις δυο θεολογικές ερμηνείες, την πιο λαϊκή άποψη ότι τα ουράνια σώματα είναι τα ίδια θεϊκά, και την πιο φιλοσοφική πίστη ότι είναι πράγματι αυτά τα ίδια υλικά σώματα, αλλά έχουν διαμορφωθεί και ρυθμίζονται από Θεϊκό πλάσμα [370] ή υπακούν νόμους που έχουν καθορισθεί από τον Δημιουργό. Αλλά για το σκοπό αυτό είναι αρκετό να μπορούμε να καθορίσουμε σε κάθε περίπτωση τη γενική αλήθεια ότι οι δράσεις των ουρανίων σωμάτων ρυθμίζονται από καθαρά φυσικές αιτίες: δεν είναι αναγκαίο να είμαστε ικανοί να επικαλούμαστε κάποια μόνη αιτία και να λέμε ότι αυτή και μόνο αυτή είναι λειτουργική. Πράγματι το να προσπαθήσουμε να το κάνουμε αυτό, είναι από μόνο του σχεδόν θεολογικός δογματισμός⁵⁶: επειδή σημαίνει να προσποιούμαστε μια βεβαιότητα στη γνώση για αβέβαιο θέμα, το οποίο μοιάζει με το θεολογικό αξίωμα μιας υπερφυσικής αποκάλυψης. Σε περιπτώσεις λοιπόν όπου μπορούν να προτείνονται⁵⁷ διάφορες ερμηνείες, που όλες τους συμφωνούν εξίσου με τα φαινόμενα, δεν πρέπει να προσπαθούμε να επιλέξουμε ανάμεσα σε αυτές, αλλά να μένουμε ικανοποιημένοι με την γνώση ότι σε κάθε περίπτωση η λειτουργία είναι καθαρά φυσική και δεν οφείλεται σε τίποτα παρά σε υλικές αιτίες. Μέσα σε ολόκληρη τη Δεύτερη Επιστολή και τα αντίστοιχα Βιβλία του Λουκρήτιου αυτές οι δυο σημειώσεις βρίσκονται μπροστά μας ξανά και ξανά: από τη μια μεριά η βίαιη απόρριψη του «μύθου» ή κάθε τελεολογικής ερμηνείας, στην οποία μπορεί να φτάσει μια θεολογική άποψη, από την άλλη μεριά η σταθερή προειδοποίηση ότι ένα δεδομένο φαινόμενο «μπορεί να συμβαίνει με πολλούς τρόπους» και ότι δεν είναι σε μας να διατυπώσουμε ποια είναι η αληθινή αιτία στην ιδιαίτερη περίπτωση.

⁵⁴ Επικ. I, παρ. 76, 77.

⁵⁵ Για το κείμενο, δες τις σημειώσεις μου στο απόσπασμα.

⁵⁶ Δες ένα πολύ σημαντικό απόσπασμα στον Επικ. ii, παρ. 87 *ὅταν δέ τις τὸ μὲν ἀπολίπη τὸ δὲ ἐκβάλη ὁμοίως σύμφωνον ὄν τῷ φαινομένῳ, δῆλον ὅτι καὶ ἐκ παντὸς ἐκπίπτει φυσιολογήματος ἐπὶ δὲ τὸν μῦθον καταρρεῖ.*

⁵⁷ Για τη σχέση αυτής της αρχής με την επικούρεια θεωρία της γνώσης δες Κεφαλ. Α', σελ. 260-2.

Πριν προχωρήσουμε να περιγράψουμε αυτή την στάση του νου, είναι αναγκαίο να γυρίσουμε για μια στιγμή στις αρχές του Κανονικού και να δούμε τι επιτάσσουν σε σχέση με την διεργασία αυτού του είδους της έρευνας. Είναι οι δράσεις των ουρανίων σωμάτων θέματα άμεσης αντίληψης ή πρέπει μάλλον να καταταγούν στα «αόρατα»; Ποιοι κανόνες πρέπει να διατυπωθούν για να ρυθμίσουν τις έρευνες μας; Οι περιστάσεις είναι αξιοπερίεργες: *τα γεγονότα* σε σχέση με τέτοια φαινόμενα είναι θέματα άμεσης αισθητηριακής αντίληψης, και ότι αφορά σε αυτά δεν μπορεί να υπάρξει διαφωνία, *είναι* όπως τα βλέπουμε. Αλλά με τις *αιτίες* το πράγμα είναι διαφορετικό: είναι αόρατες και πρέπει να ακολουθούμε τις μεθόδους έρευνας τις οποίες απαιτεί σε τέτοιες περιπτώσεις το Κανονικό [371]. Πρώτον πρέπει να χρησιμοποιούμε την αναλογία των φαινομένων στη γη για τα οποία μπορούμε να χαράξουμε τις αιτίες: «μπορούμε να έχουμε ενδείξεις (*σημεία*) όσων συμβαίνουν στον ουρανό από κάποια φαινόμενα που συμβαίνουν στη γη, επειδή μπορούμε να παρατηρούμε πως γίνονται αυτά, ενώ δεν μπορούμε να παρατηρούμε πως γίνονται τα φαινόμενα στον ουρανό»⁵⁸. Δεύτερον⁵⁹, μπορούμε να εργαστούμε με την «νοητική αντίληψη» (*έπιβολή τῆς διανοίας*), συνθέτοντας απόψεις. Με αυτούς τους τρόπους μπορούμε να φτάσουμε σε πολλές ερμηνείες, και γι' αυτές ο έλεγχος των φαινομένων πρέπει να χρησιμοποιείται αμέσως: όλες οι ερμηνείες⁶⁰ μπορεί να γίνονται αποδεκτές που δεν διαψεύδονται (*άντιμαρτυρείται*) από τα φαινόμενα. Τέτοιες ερμηνείες μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να είναι πολλές: εάν καμία από αυτές δεν διαψεύδεται από τα φαινόμενα, τότε καμία δεν μπορεί να απορρίπτεται, και όλες πρέπει να γίνονται δεκτές σαν πιθανές. Έτσι με τους κανόνες του Κανονικού, όχι λιγότερο απ' ότι με τις απαιτήσεις της ηθικής θεωρίας έχουμε οδηγηθεί πίσω σε συναίνεση με την «πολλαπλότητα των αιτίων»: για τους πρωταρχικούς ηθικούς σκοπούς της ζωής μας δεν χρειαζόμαστε τόσο ακριβή γνώση ώστε να μας κάνει ικανούς να αποφασίζουμε ανάμεσα σε πολλές πιθανές ερμηνείες, και οι κανόνες της διεργασίας που έχουμε δεχθεί μας δείχνουν ότι τέτοια απόφαση είναι σε αυτές τις περιπτώσεις αδύνατη.

Αυτές οι δυο θεωρήσεις, του τελικού σκοπού της έρευνας και της χρήσης των κανόνων του Κανονικού, ερμηνεύουν πολλά στην αστρονομική θεωρία του Επίκουρου, τα οποία είχαν φανεί στους σχολιαστές ανόητα και σχεδόν παιδαριώδη: αξίζει να εξετάσουμε μια ή δυο περιπτώσεις για να δούμε τις αρχές στην πράξη. Ας πάρουμε πρώτα απ' όλα την περίφημη δήλωση ότι το μέγεθος του ήλιου και της σελήνης είναι ακριβώς αυτό που βλέπουμε να είναι, και ας εξετάσουμε προσεκτικά το επιχείρημα⁶¹ του Επίκουρου. «Το δε μέγεθος του ήλιου και <της σελήνης> και των άλλων άστρων θεωρούμενο μεν σε σχέση μ' εμάς είναι τόσο όσο φαίνεται. Σε ότι δε αφορά το μέγεθος καθ' εαυτό, είναι

⁵⁸ Επικ. ii 87. Δες Επικ. i 80

⁵⁹ Δες Κεφάλ. Α', σελ. 265.

⁶⁰ Δες Επικ. ii 88.

⁶¹ Επικ. li, παρ. 91.

ή <λίγο> μεγαλύτερο απ' όσο το βλέπουμε, ή λίγο μικρότερο ή το ίδιο. Γιατί έτσι φαίνονται στις αισθήσεις και οι πυρκαγιές στη γη, που τις παρατηρούμε από απόσταση. Και κάθε αντίρρηση, λοιπόν, σε αυτό το σημείο εύκολα θα διαλυθεί, εάν προσέξουμε τα ξεκάθαρα φαινόμενα (*τοῖς έναργήμασι*)». Το συμπέρασμα φαίνεται μόνο παιδαριώδες [372], αλλά οφείλεται στην αυστηρή και ακριβή χρήση του Κανόνα. Το μέγεθος του ηλίου και της σελήνης είναι θέμα άμεσης αισθητηριακής αντίληψης: το βλέπουμε αμέσως και συνεπώς πρέπει να δεχθούμε την αλήθεια της αισθητηριακής αντίληψης μας χωρίς αμφιβολία. Αλλά αυτή είναι περίπτωση θέασης από μακριά: συνεπώς αυτό που βλέπουμε είναι η αλήθεια «για μας», δηλαδή αυτό είναι το μέγεθος που ο ήλιος και η σελήνη φαίνονται από μακριά, όπως ακριβώς ο τετράγωνος πύργος φαίνεται στρογγυλός. Είναι λοιπόν το πραγματικό τους μέγεθος; Αυτό πρέπει να εξετασθεί σαν «πρόβλημα που αναμένει λύση» (*προσμένον*), και πάνω απ' όλα η αντίληψη μας δεν πρέπει να μολύνεται από κάποιο συμπέρασμα της γνώμης (*προσδοξαζόμενον*) σε ότι αφορά τις πιθανότητες. Στην περίπτωση του γήινου αντικείμενου, μπορούμε να λύσουμε το πρόβλημα μας πλησιάζοντας το αντικείμενο και αποκτώντας την «ξεκάθαρη ματιά» της όψης από κοντά: μαθαίνουμε, για παράδειγμα, ότι ο πύργος ήταν στην πραγματικότητα τετράγωνος. Δεν είναι δυνατόν να το κάνουμε αυτό με τα ουράνια σώματα και πρέπει συνεπώς να προσφύγουμε στη χρήση της αναλογίας. Η πολύ σύντομη δήλωση της επιστολής σε αυτό το σημείο θα ήταν ακατανόητη, εάν δεν είχαμε τη βοήθεια μιας αναφοράς του σχολιαστή στο ενδέκατο βιβλίο «Περί Φύσεως»⁶² και την πληρέστερη πραγμάτευση του Λουκρήτιου⁶³. Ο τελευταίος πραγματεύεται τον ήλιο και τη σελήνη ξεχωριστά, αλλά και στις δυο περιπτώσεις χρησιμοποιεί την αναλογία των φωτιών της γης, τις οποίες ο συγγραφέας της Επιστολής έχει κατά νου. «οι φωτιές της γης, αναφέρει, από απόσταση χάνουν την θερμότητα τους πριν φανούν να μειώνουν το μέγεθος, αλλά η θερμότητα του ηλίου είναι όσο μεγάλο μπορεί να είναι ... συνεπώς δεν είναι αρκετά πολύ μακριά από το μέγεθος του για να έχει μικρύνει. Ακόμη οι φωτιές της γης γίνονται θολές στο περίγραμμά τους με την απόσταση πριν μικρύνουν σε μέγεθος, αλλά το περίγραμμά της σελήνης είναι ξεκάθαρο: συνεπώς δεν μικραίνει σε μέγεθος». Η αναλογία είναι πλήρης και δεν υπάρχει τίποτα στην «ξεκάθαρη ματιά» του ηλίου και της σελήνης, που να μας λείπει το αντίθετο. Συνεπώς το συμπέρασμα πρέπει να γίνει δεκτό, και, εάν σε μας φαίνεται γελοίο, πρέπει ξανά να θυμόμαστε ότι η συνολική αντίληψη του Επίκουρου για τον κόσμο ήταν κάτι πολύ μικρότερο από αυτή που η σύγχρονη επιστήμη μας έχει διδάξει να έχουμε υπόψη μας. Τελικά ως σημειώσουμε το συμπέρασμα: το μέγεθος του ηλίου και της σελήνης είναι είτε αυτό που βλέπουμε ή «λίγο μικρότερο ή λίγο μεγαλύτερο»: αναλογία, που δεν υποστηρίζεται [373] από την κοντινή ματιά, δεν μας επιτρέπει να φτάσουμε σε απόλυτη βεβαιότητα και ακρίβεια, αλλά η γνώση την οποία μπορούμε έτσι να

⁶² *Εἰ γὰρ τὸ μέγεθος διὰ τὸ διάστημα ἀποβεβλήκει, πολλῶ μᾶλλον ἢ τὴν χρόαν.*

⁶³ v 564-91.

αποκτήσουμε είναι αρκετή για να μας κάνει τουλάχιστον ικανούς να αποκλείσουμε κάθε θεολογική ερμηνεία.

Ένα παράδειγμα μιας κάπως διαφορετικής μεθόδου διαδικασίας μπορεί να βρεθεί στη συζήτηση των φάσεων της σελήνης⁶⁴. «Τα αδειάσματα της σελήνης και τα ακολουθούμενα γεμίσματα της μπορεί να οφείλονται και στην περιστροφή του ίδιου του σώματος της, ή εξίσου σε σχηματισμούς του αέρα, ή ακόμη και στις παρεμβολές άλλων σωμάτων και ακόμη να οφείλονται σε όλους τους τρόπους, με τους οποίους τα φαινόμενα στη γη μας προσκαλούν σε τέτοιου είδους εξηγήσεις αυτών των φάσεων, εφ' όσον κάποιος δεν είναι ξετρελαμένος με τη μέθοδο της μοναδικής αιτίας και αβάσιμα αποδοκιμάζει τις άλλες, χωρίς να εξετάζει τι είναι δυνατό να παρατηρεί ένας άνθρωπος και τι δεν είναι, και κατά συνέπεια να επιθυμεί να παρατηρεί αυτό που είναι αδύνατο». Αυτό το πρόβλημα ανήκει σαφώς στην δεύτερη τάξη: το γεγονός των φάσεων της σελήνης είναι θέμα άμεσης αντίληψης, αλλά οι αιτίες του δεν είναι: ομοίως η αναλογία με τα γήινα φαινόμενα πρέπει να χρησιμοποιηθεί και κάθε μια από τις ερμηνείες μπορεί να διατυπωθεί σαν πιθανή εφόσον δεν αντικρούεται από την μαρτυρία των φαινομένων: αλλά δεν υπάρχει κριτήριο με το οποίο η καθεμία από αυτές μπορεί να επιλεγεί σαν αληθινή αποκλείοντας τις άλλες. Ο συντάκτης της Επιστολής κατόπιν παραθέτει τις υποθέσεις των προηγούμενων φιλοσόφων και τους κατατάσσει όλους να έχουν ίση αυθεντία – η άποψη του Ηράκλειτου ότι η σελήνη ήταν ένα σώμα φωτεινό στην μια πλευρά και σκοτεινό στην άλλη, το οποίο περιστρεφόταν σταδιακά, η έννοια του Ξενοφάνη ότι ταξίδευε μέσα σε ίχνη αέρα τα οποία δεν τροφοδοτούνταν εξίσου καλά με το κατάλληλο καύσιμο, και την πεποίθηση του Αναξιμένη ότι υπήρχε ένα άλλο αδιαφανές σώμα- ή σώματα- το οποίο και παρεμβάλλονταν και έκρυβε τη σελήνη από μας. Είναι ίσως αξιοσημείωτο ότι η αληθινή ερμηνεία του φαινομένου, η οποία παρουσιάζεται πρώτη από τον Λουκρήτιο⁶⁵, παραλείπεται εντελώς από τον συγγραφέα της επιστολής: ο Λουκρήτιος φαίνεται κατά καιρούς να έχει αποκτήσει μια μάλλον μη επικούρεια ματιά για πιθανότητες στο θέμα της αστρονομίας. Εδώ λοιπόν είναι μια καλή περίπτωση αποχής [374] από την κρίση: η αναλογία δεν δικαιολογεί κάποια απόφαση ανάμεσα σε αντίπαλες θεωρίες, επειδή με τα σώματα της γης, οποιαδήποτε από αυτές μπορεί να παράγει το απαιτούμενο αποτέλεσμα. Πρέπει συνεπώς να περιοριστούμε στην «πολλαπλότητα του αιτίων», αλλά είναι ξανά αρκετό να δείξουμε ότι το φαινόμενο έχει φυσικές αιτίες και να αποκλείσουμε τις ερμηνείες του «μύθου».

Στις δυο αυτές περιπτώσεις, και πράγματι, σε όλο τον αστρονομικό τομέα, δεν υπάρχει τίποτα διακριτά ατομικό, και ο Επίκουρος είναι πρόθυμος να θεωρήσει με αντικειμενική ματιά τις απόψεις κάθε προηγούμενου φιλόσοφου υπό την

⁶⁴ Επικ. ii 94.

⁶⁵ v 705-14.

προϋπόθεση ότι δεν αντικρούονται από τα φαινόμενα. Αλλά δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι στις λεπτομέρειες της κοσμολογίας του ότι αυτός εγκατέλειψε με οποιαδήποτε έννοια τον ατομισμό ή ότι δεν κατέβαλε προσπάθεια να σκεφθεί τις ερμηνείες του σε ατομικές γραμμές. Μια ή δυο περιπτώσεις για να δείξουν αυτό το πράγμα μπορούν να ληφθούν από την ενασχόληση του με τα ουράνια φαινόμενα και με τα γήινα παράξενα πράγματα. Η συζήτηση των αιτίων της αστραπής είναι μια καλή σχετική περίπτωση⁶⁶:

Και οι αστραπές ομοίως δημιουργούνται με πολλούς τρόπους, γιατί τόσο από την τριβή όσο και από τη σύγκρουση των νεφών μεταξύ τους, ο σχηματισμός των ατόμων που παράγει φωτιά (σημείωσε ξανά την έννοια του «σπέρματος») ξεγλιστρά και γεννά την αστραπή, καθώς επίσης και από βίαιο τίναγμα έξω από τα σύννεφα των κατάλληλων σωμάτων εξαιτίας του ανέμου, δημιουργείται αυτή η λάμψη, καθώς επίσης και από συμπίεση, όταν τα σύννεφα συνθλίβονται είτε το ένα με το άλλο είτε από τον άνεμο, και επίσης από το διεσπαρμένο φως των άστρων που απορροφάται από τα νέφη και συγκεντρώνεται από αυτά, εξαιτίας της κίνησης των νεφών και αυτής του ανέμου, και πέφτει στη συνέχεια από τα νέφη, ή ακόμη φως που αποτελείται από πολύ λεπτά σωματίδια μπορεί να διηθείται μέσα από τα σύννεφα, απ' όπου ένεκα της φωτιάς συμπλέγονται τα νέφη και δημιουργούνται οι βροντές, από την κίνησή της. Και ακόμη από την πύρωση του αέρα που γίνεται λόγω της έντασης της κίνησης και της σφοδρής περιδίνησης, και επίσης από το σκίσιμο των νεφών από τον αέρα και με την πτώση των ατόμων που παράγουν τη φωτιά και προκαλούν την εμφάνιση της αστραπής. Και θα είναι εύκολο να παρατηρήσουμε αυτό καθαρά ακολουθώντας πολλές άλλες μεθόδους, εάν στηριζόμαστε πάντοτε στα φαινόμενα, και εάν είμαστε ικανοί να εξετάζουμε μαζί κάθε τι που είναι όμοιο με αυτά.

Η μέθοδος είναι εδώ η ίδια: η αισθητηριακή αντίληψη δεν δίνει άμεση γνώση των αιτίων, και η αναλογία των φαινομένων στα οποία μπορεί να χαραχθεί η αιτία, προτείνει αυτή την σχεδόν περίπλοκη σειρά εναλλακτικών πιθανοτήτων, ανάμεσα στις οποίες [375] δεν υπάρχει πεδίο επιλογής. Αλλά εδώ δεν είναι μόνο περίληψη των απόψεων άλλων στοχαστών με πολύ διαφορετικές θεμελιώδεις αρχές, αλλά μια προσεκτική σκέψη των δυνατοτήτων σε αυστηρά ατομικές γραμμές: «ο σχηματισμός των ατόμων που παράγει φωτιά», «σώματα που γεννούν την λάμψη», η πρόσληψη του φωτός από τα ουράνια σώματα μέσα στα σύννεφα, το «το φως που αποτελείται από πολύ λεπτά σωματίδια», η πτώση των «ατόμων που παράγουν φωτιά» - όλες αυτές είναι βασικά ατομικές έννοιες, οι οποίες θα ήταν χωρίς σημασία από κάθε άλλη θεωρία των φυσικών φαινομένων. Η λεπτομερής ενασχόληση του Λουκρήτιου⁶⁷ για το ίδιο θέμα φανερώνει σχεδόν σαφέστερη μαρτυρία της ίδιας συνεπούς συνήθειας σκέψης, και η συζήτηση του για την αιτία της ταχύτητας του κεραυνού⁶⁸ είναι σημαντική προσθήκη στην κατανόησή μας για

⁶⁶ Επικ. ii, 101-102.

⁶⁷ iv 160-378..

⁶⁸ Δες Κεφαλ. Ε', σελ. 349.

τη φύση του ατομικού *concilium*. Ο Λουκρήτιος⁶⁹ καταλήγει χαρακτηριστικά με μια εμφαντική διαμαρτυρία ενάντια στη θεολογική άποψη ότι η αστραπή και ο κεραυνός είναι τα όπλα των θεϊκών όντων.

Τα περίεργα των γήινων φαινομένων δεν περιγράφονται πλήρως σε κάποιο από τα διασωθέντα μέρη των κειμένων του Επίκουρου, αλλά ήταν μέρος της ατομικής παράδοσης που μεταβιβάστηκε από τον Δημόκριτο⁷⁰, και ο Λουκρήτιος τα έχει πραγματευθεί με μεγάλη πληρότητα με κάποια από αυτά στο δεύτερο μισό του Έκτου Βιβλίου. Μια απλή περίπτωση μπορεί να επιλεγεί για να περιγράψει την προσεκτική έρευνα σε αυστηρά ατομικές γραμμές, το πρόβλημα του πηγαδιού του Άμμωνα Δία⁷¹, το οποίο ήταν κρύο τη μέρα και ζεστό τη νύχτα. Η λαϊκή εξήγηση των φαινομένων, στο βαθμό που δεν θεωρείτο μόνο σαν θαύμα, ήταν, όπως εξηγεί ο Λουκρήτιος, ότι ο ήλιος στην νυκτερινή του πορεία κάτω από τη γη θέρμαινε την πηγή από κάτω. Σε αυτή την άποψη αντιλέγει πολύ φυσικά ότι εάν ο ήλιος δεν μπορούσε να θερμαίνει το νερό κατά τη διάρκεια της ημέρας, όταν ήταν πλήρως εκτεθειμένο στην θερμότητα του, δεν είναι πιθανό να μπορεί να το κάνει τη νύχτα όταν θα έπρεπε να δράσει μέσα από «το πυκνό σώμα της γης». Η αληθινή αιτία πρέπει να αναζητηθεί σε ατομικά άποψη. Η γη γύρο από το πηγάδι έχει φυσικά χαλαρή υφή και περιέχει πολλά «σπέρματα φωτιάς»: τη νύχτα το κρύο συστέλλει [376] τη γη και τα σπέρματα της φωτιάς φυσικά «σβήνουν» μέσα στο πηγάδι: κατά τη διάρκεια της ημέρας η γη αραιώνει ξανά με τη θερμότητα του ήλιου και τα «σπέρματα της φωτιάς» επιστρέφουν σε αυτό από το πηγάδι. Ο σύγχρονος άνθρωπος της επιστήμης θα χρησιμοποιούσε πιθανόν τον κτηνώδη έλεγχο του θερμομέτρου και θα ανακάλυπτε ότι το πηγάδι διατηρούσε πάντοτε ως επί το πλείστον την ίδια θερμοκρασία, αλλά αυτό φαίνεται κρύο στην θερμότητα της ημέρας και ζεστό στην παγωμένη νύχτα. Ωστόσο οι επικούρειοι στοχαστές άλλη μια φορά μπορούν να πιστωθούν μια ευρηματική ερμηνεία σχεδιασμένη σε συμφωνία με τις αρχές της γενικής φυσικής θεωρίας τους. Μια ακόμη περισσότερο χαρακτηριστικά «ατομική» ερμηνεία είναι αυτή ενός πηγαδιού⁷², που δίδεται αμέσως μετά, πάνω από το οποίο κλαδιά από ξύλο έπαιρναν φωτιά – αλλά η μοναδική ερμηνεία του Λουκρήτιου⁷³ για τη δράση του μαγνήτη είναι το καλύτερο παράδειγμα αυτής της αντιμετώπισης, και για την μεγάλη λεπτομερή ανάπτυξη και για την ακραία επιδεξιότητα της υλοποίησης των ατομικών συνθηκών.

Στον Λουκρήτιο⁷⁴ ξανά χρωστάμε τη μόνη πλήρη περιγραφή της επικούρειας άποψης για την πρώιμη ιστορία και τη σταδιακή ανάπτυξη των

⁶⁹ 379-422.

⁷⁰ Δες Μέρος Α', Κεφαλ. Γ', παρ. 5, σελ. 152-4.

⁷¹ vi 848-78.

⁷² vi 895-905.

⁷³ vi 906-1089 δες Galen *de Facultat Natur*, i 14, t ii, p 45 k, U 293: γνωρίζουμε ότι ο

Δημόκριτος έγραψε για το θέμα.

⁷⁴ v 772-1457.

φυτών των ζώων, και της ανθρώπινης ζωής: σε ένα κρίσιμο σημείο της Επιστολής προς Ηρόδοτο έρχεται να βοηθήσει και οι κριτικοί και οι σχολιαστές έχουν διατηρήσει κάποιες λεπτομέρειες που έχουν ενδιαφέρον. Αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εδώ ξανά, αν και το υπέροχο σθένος και η γραφικότητα της περιγραφής είναι δικά του, ο Λουκρήτιος έχει διατηρήσει αυστηρά την επικούρεια παράδοση. Αν και δεν υπάρχει τίποτα το οποίο να επηρεάζει την άποψη μας για τις θεμελιώδεις αρχές, υπάρχουν πολλά σημεία σημαντικού ενδιαφέροντος από μόνα τους, και πρέπει να δοθεί μια μικρή περιγραφή των κύριων εννοιών τις οποίες ενσωματώνει στο ποίημα. Όταν τα στοιχεία είχαν τελικά διαχωρισθεί, και η γη είχε σχηματισθεί με λόφους και πεδιάδες με τα νερά εδώ και εκεί «να καλύπτουν την επιφάνεια της», ξεκίνησε πρώτα να καλύπτεται με φυτική ζωή. Δένδρα και φυτά και γρασίδι μεγάλωναν μέσα από αυτήν «όπως κάνουν το χνούδι και το τρίχωμα και τα φτερά⁷⁵ από τα σώματα πουλιών και ζώων (τα φυτά [377] για τον επικούρειο⁷⁶ δεν ήταν «ζωντανά πράγματα» (*έμψυχα*), και η ανάπτυξη τους και η κίνηση τους ήταν μηχανική και όχι ζωντανή). Και κατόπιν «τα είδη των ζωντανών πραγμάτων»⁷⁷ (*mortalia saecula*) άρχισαν να ξεπηδούν από την γη, η μητέρα τους, ακόμη μέχρι τώρα κάτω από την επιρροή της βροχής και του ήλιου θερμαίνει και άλλα ζώδια μπορούν να δημιουργούνται⁷⁸. Τελικά από «μήτρες ριζωμένες στη γη»⁷⁹ πρωτοεμφανίστηκε το γένος των ανθρώπων, τους οποίους η γη, σαν ανθρώπινη μητέρα, έθρεψε με γάλα μέσα από τους πόρους της, μέχρις ότου να γίνουν αρκετά δυνατοί, για να αναζητήσουν την τροφή για τους εαυτούς τους. Αυτές οι περίεργες έννοιες, οι οποίες βέβαια έχουν πολύ γελοιοποιηθεί, δεν είναι μόνο υπερβολή της φαντασίας, αλλά χωρίς αμφιβολία έχουν πρόθεση να δείξουν την τέλεια συνέχεια της δημιουργίας, από τον ανόργανο κόσμο, διαμέσου του βασιλείου των φυτών και των ζώων και έτσι στο γένος των ανθρώπων. Ούτε χρειάζεται η περιγραφή του Λουκρήτιου να εμφανίζει κάποια πραγματική δυσκολία σε ένα σύστημα για το οποίο η αίσθηση είναι μόνο μηχανική ιδιότητα ατομικών διευθετήσεων και κινήσεων: ακόμη μια φορά η δυσκολία της μετάβασης από το άψυχο στον έμψυχο και το συνειδητό αποσιωπάται, ή μάλλον αγνοείται εντελώς.

Ένα εντυπωσιακό απόσπασμα⁸⁰ ακολουθεί στο οποίο ο Λουκρήτιος περιγράφει την πρώτη ανάπτυξη του βασιλείου των ζώων: η φύση έκανε πολλά πειράματα, που δημιούργησαν όντα χωρίς χέρια ή πόδια, η τυφλά ή χωρίς μάτια, ή χωρίς φύλο ή με άκρα αόριστα σχηματισμένα. Αλλά όλα αυτά, επειδή δεν μπορούσαν να βοηθήσουν τον εαυτό τους ή να αναπαράγουν το

⁷⁵ 783-9.

⁷⁶ Αέτ. ν 26 3, p 438 D, U 309 *τὰ δὲ φυτὰ αὐτομάτως πως κινεῖσθαι, οὐ διὰ ψυχῆς.*

⁷⁷ 791-804.

⁷⁸ Αυτή η περίεργη πεποίθηση παίζει μεγάλο ρόλο στο επιχείρημα του Λουκρήτιου για τη δημιουργία μιας ψυχής με αίσθηση από αναισθητά άτομα.

⁷⁹ 805-20

⁸⁰ 821-54.

είδος τους, σταδιακά εξαφανίστηκαν. Πράγματι, λέει, σε ένα απόσπασμα⁸¹ το οποίο σε πολλούς αναγνώστες έχει φέρει στη μνήμη τους τη σύγχρονη υπόθεση της φυσικής επιλογής, μόνο αυτά τα είδη επέζησαν τα οποία με τη πονηριά με τη γενναιότητα και με τη σβελτάδα τους μπορούσαν να αποδείξουν την αξία τους, ή με την χρησιμότητα τους στον άνθρωπο εξασφάλισαν την προστασία του. Αυτά που δεν είχαν αυτή τη βοήθεια, «βρέθηκαν στο έλεος των άλλων, εύκολη λεία, παγιδευμένα στα δεσμά της μοίρας τους, ώσπου η φύση τελικά αφάνισε το είδος τους»⁸². Από την άλλη μεριά ο Λουκρήτιος⁸³ αρνείται έντονα τη δημιουργία τέτοιων τεράτων όπως ονομάζονται στο μύθο και τον θρύλο [378] οι Κένταυροι, οι Σκύλλες και οι Χείμαιρες, που αποτελούνται από στοιχεία από διαφορετικά είδη: επειδή η περίοδος της ανάπτυξης των διαφόρων ειδών ζώων είναι τόσο διαφορετική ώστε δεν θα μπορούσαν πιθανόν να συνδυαστούν σε τέτοιο περίπλοκο σχηματισμό, «όταν περάσουν τρία χρόνια το άλογο έχει κιάλας φτάσει στην ακμή του, αλλά το αγόρι καθόλου... αργότερα όταν η στιβαρή δύναμη και τα άκρα των αλόγων χάνονται από τα γεράματα και το μαρασμό, καθώς η ζωή φεύγει από αυτά, τότε τελικά εμφανίζεται η νιότη στην αρχή της παιδικής ηλικίας και ντύνει με χνούδι απαλό τα μάγουλά τους»⁸⁴. Η παρατήρηση είναι οξεία και χρησιμεύει σαν ακόμη ένα όπλο επίθεσης ενάντια στους «μύθους» της θρησκείας.

Όχι λιγότερο οξεία από την άποψη της σύγχρονης μελέτης της ανθρωπολογίας είναι η περιγραφή του Λουκρήτιου⁸⁵ για τη ζωή του πρωτόγονου ανθρώπου και για την αρχή του πολιτισμού. Εδώ ξανά έρχεται σε αντίθεση με τις αποδεκτές παραδόσεις. Οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι αναπολούσαν εξίσου έναν φανταστικό Χρυσόν Αιώνα, κατά τον οποίον ο άνθρωπος ήταν μεγαλύτερος και δυνατότερος και ευτυχέστερος και καλύτερος από ότι σήμερα, όταν μέσα από μακρά σειρά εκφυλισμών έφτασε στον Αιώνα του Σιδήρου. Ο Λουκρήτιος δεν θα έχει κανέναν από αυτόν: η ζωή του ανθρώπου ήταν τότε πολύ πιο σκληρή⁸⁶. Ζούσε σαν αγρίμι⁸⁷, και τρεφόταν με βελανίδια και άγρια φρούτα και έπινε από χειμάρρους των βουνών⁸⁸. Κρυβόταν σε σπηλιές ή σε λόγγους ή σε συστάδες δέντρων για καταφύγιο και κάθε άνδρας πάλευε για τον εαυτό του⁸⁹, τη νύχτα έπεφτε να ξεκουραστεί, αλλά δεν ένοιωθε ιδιαίτερο πανικό⁹⁰: μάλλον η ιδιαίτερη φροντίδα του ήταν να προστατευθεί από τις επιθέσεις των άγριων ζώων. Ούτε πέθαιναν περισσότεροι άνδρες από ότι τώρα⁹¹: σκοτώνονταν από άγρια θηρία ή τυχαία

⁸¹ 855-77.

⁸² 875-7.

⁸³ 878-924.

⁸⁴ 883-9.

⁸⁵ v 925-1457

⁸⁶ 925 ff

⁸⁷ 931-44

⁸⁸ 945-52.

⁸⁹ 955-61.

⁹⁰ 973-87.

⁹¹ 988-1010.

δηλητηρίαση, αλλά ο πόλεμος και η ναυπηγική ήταν άγνωστες. Όλα αυτά έχουν επιβεβαιωθεί σε μεγάλο βαθμό από σύγχρονες έρευνες για τη ζωή των άγριων φυλών, και ο ανθρωπολόγος θα βρει λίγα πράγματα για να φιλονικήσει: αλλά αυτό δείχνει μοναδική διείσδυση για κάποιον που δεν είχε παρά μόνο πολύ λίγα καταγεγραμμένα δεδομένα για να εργασθεί και όλη τη δύναμη της λαϊκής παράδοσης εναντίον του.

Μετά άρχισε η αργή πρόοδος του πολιτισμού. Οι άνθρωποι ανέπτυξαν [379] για τον εαυτό τους καλύβες για να κατοικούν μέσα και ρούχα από δέρμα για να φορούν⁹² και πάνω απ' όλα έμαθε να χρησιμοποιεί τη φωτιά⁹³. Η οικογενειακή ζωή άρχισε να αναγνωρίζεται⁹⁴ και ακόμη η ένωση οικογενειών σε κοινότητες κάτω από τη συνθήκη «να μην βλάπτουν και να μην βλάπτονται»⁹⁵. Αυτή η ιδέα του «Κοινωνικού Συμβολαίου» παίζει μεγάλο ρόλο στην κατά τον Επίκουρο αρχική ιστορία του ανθρώπου και συνδέεται πολύ στενά με την ηθική του θεωρία: μια σημαντική σειρά των *Κυρίων Δοξών* του αφορούν αυτό⁹⁶. Η δικαιοσύνη από μόνη της δεν είναι αρετή, δεν είναι ούτε καλή ούτε κακή. Το μόνο ηθικό ιδεώδες του ανθρώπου είναι η ηδονή: αλλά για να εξασφαλίσει τη δική του ηδονή είναι αναγκαίο για έναν άνθρωπο να κάνει τον εαυτό του ασφαλή από τις επιθέσεις άλλων ανθρώπων. Ο καλύτερος τρόπος για να εξασφαλίσει αυτό το αποτέλεσμα είναι να κάνει συμφωνία με αυτούς ώστε «ούτε να βλάπτει ούτε να βλάπτεται», να παραδίδει κάτι από την ίδια την ηδονή του να βλάπτει άλλους ώστε να εξασφαλίζει την ασυλία σαν ανταμοιβή του. «Το δίκαιο που πηγάζει από τη φύση είναι σύμβαση προς το κοινό συμφέρον, που σκοπό έχει να μη βλάπτουν και να μη βλάπτονται οι άνθρωποι μεταξύ τους»⁹⁷: «Η δικαιοσύνη δεν είναι κάτι καθαυτό, αλλά είναι μια συνθήκη ανάμεσα στους ανθρώπους να μη βλάπτει ο ένας τον άλλον και να μη βλάπτονται στις συναναστροφές τους, σε οποιοδήποτε τόπο και χρόνο»⁹⁸. Η ηθική διάσταση αυτής της θεωρίας πρέπει να εξετασθεί αργότερα⁹⁹: εδώ μπορεί να σημειωθεί ότι ο Επίκουρος θα θεωρούσε τις πρώτες αρχές της κοινής ζωής και την αναγνώριση των δικαιωμάτων των άλλων σαν μια σταδιακή και κατά κάποιο τρόπο κυνική πραγματοποίηση των εγωιστικών πλεονεκτημάτων τα οποία προκαλούσε.

Όταν η αρχή είχε δοθεί κάποτε στη κοινή ζωή, τα πράγματα, όπως τα αντιλαμβανόταν ο Λουκρήτιος, πήγαιναν γρήγορα. Οι πιο δυνατοί άνδρες στην κοινότητα έγιναν βασιλείς και κανόνιζαν τη διανομή της ιδιοκτησίας¹⁰⁰. Κατόπιν

⁹² 1011.

⁹³ 1091-1104.

⁹⁴ 1012-14.

⁹⁵ 1019-1027.

⁹⁶ xxxi- xxxviii.

⁹⁷ Κ.Δ. xxxi.

⁹⁸ Κ. Δ. xxiii.

⁹⁹ Δες Κεφάλ. Ι', σελ. 510-15.

¹⁰⁰ v 1105-12.

η ανακάλυψη του χρυσού έφερε ένα νέο και κακό κίνητρο στη ζωή¹⁰¹: ο πλούτος, όχι η δύναμη και η ικανότητα, έγινε ο θεμέλιος λίθος της ισχύος, και η πολιτική φιλοδοξία έφερε κοινωνική καταστροφή. Οι βασιλείς εκδιώχθηκαν, επακολούθησε η λαϊκή εξουσία, και δημιουργήθηκαν δικαστές¹⁰²: η περιγραφή των ποιητών έχει προφανώς επηρεαστεί από την παραδοσιακή ιστορία της Ρώμης. [380] Αργότερα ο Λουκρήτιος επιστρέφει σε μια πιο πρωτόγονη περίοδο και δείχνει πως η χρήση των μετάλλων¹⁰³ διδάχθηκε από τις διεργασίες της φύσης, του ορείχαλκου πρώτα και αργότερα του σιδήρου¹⁰⁴, η οποία παραμέρισε τον ορείχαλκο επειδή λόγω της ανώτερης χρησιμότητας του, ειδικά στις διαδικασίες του πολέμου. Κατόπιν, μετά από μια απομάκρυνση από τη χρήση των ζώων στον πόλεμο¹⁰⁵, δείχνει πως η φύση ξανά δίδαξε στους ανθρώπους την λειτουργία της γεωργίας¹⁰⁶, και τα τραγούδια των πουλιών πρότειναν μίμηση, η οποία ήταν η προέλευση της μουσικής¹⁰⁷. Μετά ήρθε η γνώση της αστρονομίας¹⁰⁸, της ατομικής ιδιοκτησίας¹⁰⁹ και η επιστήμη της ναυσιπλοΐας¹¹⁰, και τελικά οι λεπτότερες τέχνες της ποίησης και της ζωγραφικής και της γλυπτικής¹¹¹: «γιατί οι άνθρωποι βλέπανε τα πράγματα το ένα μετά το άλλο να γίνονται ξεκάθαρα στο νου τους, μέχρι που έφτασαν με τις τέχνες τους στην κορυφή της τελειότητας»¹¹². Όλα αυτά έχουν μεγάλο ενδιαφέρον και περιγράφονται με λαμπρότητα και ειρωνεία τόσο μεγάλη όσο το κάθε τι στο ποίημα. Αλλά υπάρχουν δυο σημεία με μεγαλύτερη σημασία από τα υπόλοιπα, οι συζητήσεις για την προέλευση της θρησκείας και η προέλευση της γλώσσας. Με την πρώτη θα είναι πιο βολικό να ασχοληθούμε μιλώντας για την επικούρεια θεολογία, αλλά το δεύτερο θέμα πρέπει να συζητηθεί εν συντομία εδώ, καθώς έχει σημαντική προβολή στην Επιστολή προς Ηρόδοτο¹¹³ και η θέση του Επίκουρου έχει γίνει ελαφρά δυσνόητη από τον Λουκρήτιο και δεν έχει γίνει πάντοτε σωστά κατανοητή. Η θεωρία του για την προέλευση και την ανάπτυξη της γλώσσας ρίχνει σημαντικό φως στις γενικές του ιδέες για την ανάπτυξη των τεχνών.

Ο Επίκουρος ορμάει μάλλον απότομα, μετά τη συζήτηση της δημιουργίας των κόσμων, στα γενικά προβλήματα του πολιτισμού, και φαίνεται να αναγνωρίζει, πολύ περισσότερο καθαρά απ' όσο ο Λουκρήτιος, δυο στάδια στην ανάπτυξη των τεχνών, το πρώτο κατά το οποίο η φύση περιόρισε τους

¹⁰¹ 1113-35.

¹⁰² 1136-60.

¹⁰³ 1241-80.

¹⁰⁴ 1281-1307.

¹⁰⁵ 1308-49.

¹⁰⁶ 1361-78.

¹⁰⁷ 1379-1415.

¹⁰⁸ 1436-9.

¹⁰⁹ 1441,

¹¹⁰ 1442.

¹¹¹ 1450-3.

¹¹² 1456-57.

¹¹³ Παρ. 75-76.

ανθρώπους να κάνουν πράγματα από τη δύναμη μόνο των περιστάσεων, το δεύτερο κατά το οποίο η λογική αναπτυσσόταν προσεκτικά και ανέπτυσε αυτά που είχαν εισαχθεί από τη φύση και έκανε περαιτέρω εφευρέσεις για τον εαυτό της. Προχωράει μετά να εφαρμόσει αυτή τη γενική θεωρία στην ειδική περίπτωση της γλώσσας¹¹⁴.

[381] Και έτσι και τα ονόματα στην αρχή δεν δόθηκαν στα πράγματα μετά από συμφωνία, αλλά οι ίδιες οι φύσεις των ανθρώπων σύμφωνα με τους διαφορετικούς λαούς είχαν τα δικά τους ιδιαίτερα συναισθήματα και δέχονταν τις ιδιαίτερες παραστάσεις τους, και έτσι κάθε ένας με τους δικούς του τρόπους έβγαζε αέρα από το στόμα του (σημείωσε την περίεργη ατομική μορφή της ομιλίας¹¹⁵) που διαμορφωνόταν από το καθένα από αυτά τα συναισθήματα και τις παραστάσεις, σύμφωνα με τις διαφορές που υπήρχαν στους διάφορους λαούς και από τους τόπους της κατοικίας τους.

Και αργότερα με κοινή συναίνεση σε κάθε λαό δόθηκαν ειδικά ονόματα μετά από συμφωνία, ώστε να κάνουν τις έννοιες τους λιγότερο ασαφείς μεταξύ τους και να δηλώνονται πιο σύντομα. Και κάποτε εκείνοι που τα γνώριζαν καλά έφεραν πράγματα που πιο πριν δεν ήταν γνωστά και εισήγαγαν λέξεις γι' αυτά, σε κάποιες περιπτώσεις καθώς ήταν αναγκασμένοι να τις προφέρουν, και σε άλλες περιπτώσεις καθώς τις διάλεγαν με τη λογική σύμφωνα με τη συνηθισμένη μέθοδο σχηματισμού, και έτσι έκαναν σαφή τη σημασία τους.

Είναι συνηθισμένο να συγκρίνεται αυτή η συζήτηση με αυτήν του Πλάτωνα στο έργο *Κρατύλος*, αλλά ο Giussani¹¹⁶, που ήταν ο πρώτος που αντιλήφθηκε την πλήρη σημασία αυτού του αποσπάσματος στην Επιστολή προς Ηρόδοτο, έχει επισημάνει την σημαντική διαφορά στην άποψη των δυο φιλοσόφων. Ο Πλάτων θεωρεί την σχέση της γλώσσας με την σκέψη και ερωτά εάν υπάρχει φυσική και αναπόφευκτη σχέση (*φύσει*) ανάμεσα στις λέξεις και τα αντικείμενα τους, ή εάν η σχέση είναι συνειδητή και κατά συνθήκη (*κατὰ συνθήκην*): με άλλα λόγια συζητά την ψυχολογία της πλήρως ανεπτυγμένης γλώσσας. Ο Επίκουρος από την άλλη μεριά προσεγγίζει το θέμα σαν πρόβλημα της σημερινής ιστορίας του πρωτόγονου ανθρώπου. Πιστεύει λοιπόν ότι υπήρχαν δυο στάδια στην ανάπτυξη της γλώσσας. Στο πρώτο έγινε εντελώς «από τη φύση»: τα εσωτερικά αισθήματα (*πάθη*) ή οι εντυπώσεις των ανθρώπων που λαμβάνονταν από τα φαινόμενα (*φαντάσματα*) τους ανάγκαζαν να εκφέρουν ορισμένους ήχους, οι οποίοι κατόπιν αναπαρήγαγαν ανάλογα αισθήματα και εντυπώσεις σε άλλους ανθρώπους και έτσι μετέδιδαν ιδέες. Αυτοί οι ήχοι διέφεραν σύμφωνα με την φυλετική συγκρότηση των διαφορετικών φυλών (*καθ' ἕκαστα ἔθνη*) και ακόμη και η γεωγραφική τοποθεσία (*ἢ παρὰ τοὺς τόπους διαφορὰ*) είχε την επιρροή της. Στο δεύτερο στάδιο ο άνθρωπος, έχοντας

¹¹⁴ Παρ. 75.

¹¹⁵ Δες Κεφάλ. Η', σελ 405.

¹¹⁶ *Stud. Lucr.* 267-84.

αποκτήσει επίγνωση των δυνατοτήτων της γλώσσας, προχώρησε από συμφωνία (θέσει) να κάνει ακριβείς διακρίσεις και ανακάλυπτε νέες εκφράσεις για νέα πράγματα. Αυτές οι [382] νέες εκφράσεις ξανά κάποιες φορές προέκυπταν ως το φυσικό αποτέλεσμα μιας νέας εντύπωσης, κάποιες φορές από λογική επιλογή που δρα στις γραμμές της φυσικής αιτίας. Η περιγραφή της συνολικής διεργασίας έχει μελετηθεί προσεκτικά και λεπτομερειακά, και είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε καθαρά, αν και σε σύνθετη μορφή, τα δυο στάδια από «τη φύση» και από «συμφωνία» τα οποία ο Επίκουρος είχε διατυπώσει για την ανάπτυξη των τεχνών γενικά: είναι για ακόμη μια φορά παράξενα κοντά σε αυτό που θα λεγόταν τώρα για την ιστορική προέλευση της γλώσσας. Δυο μάλλον σημαντικά σημεία πρέπει εντούτοις να επισημανθούν. Πρώτον ο Επίκουρος φαίνεται να αντιλαμβάνεται τη συνολική διεργασία σαν συγκριτικά γρήγορη και δείχνει λίγη κατανόηση για την σταδιακή ανάπτυξη της γλώσσας ή για την επιβίωση του πρώτου «φυσικού» σταδίου ακόμη αφού που έχει επιτευχθεί το δεύτερο στάδιο. Δεύτερον, φαίνεται να φαντάζεται ότι κάθε έθνος εξέλιξε τη γλώσσα του ανεξάρτητα. Και τα δυο αυτά περιέργα οφείλονται στην πραγματικότητα στην αντίληψη του για τον κόσμο μας σαν ένα πράγμα με συγκριτικά σύντομη ζωή: όπως ακριβώς γι' αυτόν ήταν συγκριτικά μικρός σε μέγεθος, έτσι ήταν σύντομη η διάρκεια της ύπαρξης του: δεν υπήρχε καιρός για βραδεία ανάπτυξη των εποχών.

Στην επικούρεια παράδοση, η πολεμική επιθυμία να διατηρήσουν την προέλευση της γλώσσας σαν «φυσική» φαίνεται να έχει σκοτεινιάσει την ανάμνηση του δεύτερου σταδίου του Επίκουρου, κατά το οποίο οι λέξεις έχουν επινοηθεί από συμφωνία. Έτσι ο Διογένης ο Οιοανδής¹¹⁷ στη περίφημη επιγραφή του αρνείται ρητά την συνειδητή την επινόηση μετά από συμφωνία, και στην μακρά και έντονη περιγραφή του πρώτου σταδίου από τον Λουκρήτιο¹¹⁸, η οποία περιγράφει θαυμαστά τις προσπάθειες των παιδιών και των ζώων να γίνουν κατανοητά, το δεύτερο στάδιο παρουσιάζεται με μια μόνο νύξη¹¹⁹. Ο δάσκαλος ήταν εδώ ανώτερος από τους μαθητές του και η διείσδυση και η λεπτολογία της θεωρίας δίνει θαυμάσιο παράδειγμα της φροντίδας του για τα απομακρυσμένα μέρη του συστήματός του, όπου θεμελιώδεις ιδέες δεν τους απασχολούσαν άμεσα.

[383] Τα αντικείμενα αυτού του τμήματος βρίσκονται ίσως εκτός των χαραγμένων ιχνών του Ατομισμού και του επικουρισμού, οι οποία κατά κανόνα ασχολούνται μάλλον με το απείρως μικρό παρά με το απείρως μεγάλο. Αλλά

¹¹⁷ Fr x, col iii (William) μήτε τῶν φιλοσόφων πιστεύωμεν τοῖς λέγουσι κατὰ θέσιν και διδαχὴν ἐπιτεθῆναι τὰ ὀνόματα τοῖς πράγμασιν

¹¹⁸ V 1028-90.

¹¹⁹

At varios linguae sonitus natura subegit
Mittere et utilitas expressit nomina rerum.

1028, 9.

είναι σημαντικό να αντιληφθούμε την ικανότητα της Σχολής για ευρεία και εκτεταμένη υπόθεση όπως και για λεπτή και έξυπνη λογική. Η κοσμολογία του Επίκουρου, αν και εξασθενημένη ίσως από την λογική επιμονή στις αρχές του Κανονικού, ήταν η ισχυρότερη και η πλέον ακμαία επειδή στηριζόταν σε ατομικά θεμέλια.